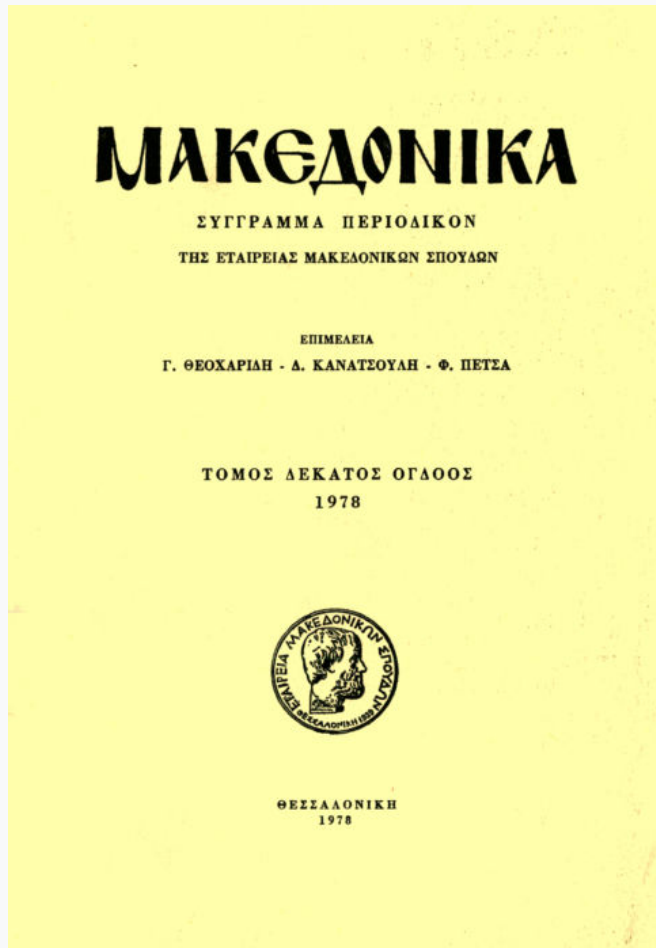

Μακεδονικά

Τόμ. 18, Αρ. 1 (1978)

Δημητρίου Ν. Κακκάβου, αντιστρατήγου,
Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών)

Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

doi: [10.12681/makedonika.508](https://doi.org/10.12681/makedonika.508)

Copyright © 2014, Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Νοτάρης Ι. Σ. (1978). Δημητρίου Ν. Κακκάβου, αντιστρατήγου, Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών). *Μακεδονικά*, 18(1), 321–331. <https://doi.org/10.12681/makedonika.508>

250 καὶ 254) ἀποκείνται σήμερα εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου Σόφιας, περιγραφέντα προσφάτως ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς, πρωτοβουλία τοῦ ἐν Θεσσαλονικῇ ἐδρευόντος Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν.

γ. Ὁ ἐν σελ. 256 κληνομένου «Κυρίλλου 1721-1726», εἶναι ἀναμφιβόλως μητροπολίτης Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου κατὰ τὸ 1721, πλὴν οὐδὲν στοιχεῖον ἀποκλείει ὅτι ὁ Ἰδιος ἦτο καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ 1721, ἔφ' ὅσον τὸ πρῶτον περὶ αὐτοῦ ὡς μητροπολίτου Ξάνθης πληροφοροῦμεθα τὴν 21 Φεβρουαρίου 1721 ἐκ τοῦ γνωστοῦ σιγίλλιου περὶ τῆς τελείας ἐνώσεως τῆς Ἐξαρχίας Καβάλας μετὰ τῆς μητροπόλεως Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου, ἐκτὸς ἂν ἡ ἐκλογή τοῦ ἐγένετο τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1721, ἀλλὰ περὶ τοῦ τελευταίου τούτου οὐδὲν σαφές ἢ ἔστω ἐνδεικτικὸν στοιχεῖον ὑφίσταται.

3. Βιβλιογραφικαὶ συμπληρώσεις. α. Ἀγνοεῖται ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Ἀλεξάνδρας Κρανονέλλη, ἡ κατὰ τὸν Λατίνων ἑλληνοβουλγαρικὴ σύμπραξις ἐν Θράκῃ 1204-1206, Ἀθήναι 1964, τὰ συμπεράσματα τῆς ὁποίας θὰ ὑπεβοήθουν μεγάλως εἰς τὴν ὀρθὴν ἀνάλυσιν τῶν ἐν σ. 77 λεγομένων περὶ τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Σκυλογιάννη εἰς τὴν Θράκην. β. Ἐν σελ. 113 ὁ συγγραφεὺς περὶ τῶν Μελισσηῶν παραπέμπει εἰς τὸν Ἰ. Παπαδόπουλον (ΕΕΒΣ 15, 1939, 91) καὶ ἄγνοεὶ τὴν ἐμπεριστατωμένην νεωτέραν περὶ αὐτῶν ἐργασίαν Ἰ. Χ. Χασιώτη, Μακάριος Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσοῦργοί), Θεσσαλονικῇ 1906 καὶ δὴ τὸ ἐπίμετρο: Οἱ Μελισσηνοὶ καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Σφραντζῆ, σσ. 171-182, ἐκδ. ΙΜΧΑ, ἀρ. 91, καίτοι εἰς τὴν βιβλιογραφίαν (σ. 264) παρατίθεται ἡ ἐργασία Χασιώτη. γ. Αἱ περὶ τὸν ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Ξάνθης πληροφορίες, ὡς καὶ ὁ ἐν τέλει δημοσιευόμενος ἐπισκοπικὸς κατάλογος (σσ. 255-256) ἐρείδονται ἐπὶ τῶν ὁμοίων τοῦ ἄρθρου τοῦ Τ. Γρισσοπούλου, Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου Μητρόπολις, εἰς ΘΗΕ 9 (1966) 646-649, τὸν ὅποιον συμπληρῶναι οὐσιαστικῶς εἰς χρονικὴν περιόδον 40 ἐτῶν μεταξὺ Κυρίλλου τὸ 1721 καὶ Φιλαρέτου τὸ 1764, πλὴν τὸ ἄκρως ἐνδιαφέρον τοῦτο ἄρθρον δὲν εὑρῆται εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ἀλλ' ὑπονοεῖται ἅπαξ ἐν σ. 206, ὑποσ. 7.

Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου

ΑΘΑΝ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Δημητρίου Ν. Κακκάβου, Ἀντιστρατήγου, Ἀπομνημονεύματα (Μακεδονικὸς Ἀγών). Δημοσιεύματα τῆς Ε.Μ.Σ. Μακεδονικῆ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 38, Θεσσαλονικῇ 1972, 8ο, σελ. 203.

Ἐνας Ἕλληνας στρατιωτικὸς, ὁ πελοποννήσιος Δημ. Ν. Κάκκαβος, ποῦ ἔφτασε στὸν ἀνώτατο βαθμὸ τῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας, ὑπηρετήσεν, ὅταν ἦταν ὑπολοχαγός, πολὺ ἀποδοτικὰ τὸν Ἑλληνισμὸ στὴν ὑπόδουλη τότε Μακεδονία, σὲ μιὰ πραγματικὰ κρισιμώτατη γι' αὐτὴν καὶ γιὰ τὸ ἔθνος ὀλόκληρο ἐποχῇ. Τὰ ὑπόλοιπα χρόνια του μέχρι τῆς ἀποστρατείας του στάθηκε πιστὸς καὶ συνεπὴς στὶς ἰδέες του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν αὐτὲς ἦταν ἢ ὄχι σωστὲς καὶ ὠφέλιμες γιὰ τὸν τόπο μας.

Ὁ Κάκκαβος ἐξῆσε ἐνενήντα ὀλόκληρα χρόνια (1870-1960) καὶ μάλιστα μὲ πολὺ καλὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ὑγεία καὶ πῆθανε γεμάτος ζωτικότητα στὴ Θεσσαλονικῇ, μὲ τὴν ὁποία εἶχε συναισθηματικὰ δεθεῖ. Καὶ γι' αὐτὸ τὴν προτίμησε, ὅταν ἀποστρατεύτηκε, γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση, ἀφοῦ σ' αὐτὴν εἶχε περάσει τὴν περιπετειωδέστερη περίοδο τῆς ζωῆς του ἐπὶ τέσσερα χρόνια καὶ τρεῖς μῆνες (Ὀκτώβρ. 1904-Ἰανουάρ. 1909). Παρέμεινε τότε ἐδῶ πάνω ὅσο κανεῖς ἄλλος Ἕλληνας ἀξιοματικὸς προσφέροντας τὶς ὑπηρεσίες του ὡς δὴθεν «ὐπάλληλος» τοῦ Γεν. Ἑλληνικοῦ Προξενείου μὲ τὸ ψευδώνυμο Δημ.

Ζώης, με προϊστάμενό του τόν θαυμάσιο και Ικανότατο διπλωματικό Λάμπρο Κορομηλά.

Ο Κάκκαβος από τή θέση τούτη βοήθησε πολύ τόν Μακεδονικό 'Αγώνα. Δέν θεωρῶ λοιπόν καθόλου ὑπερβολικό τόν χαρακτηρισμό πού ὑπάρχει γιά αὐτόν στόν ἀνώνυμο πρόλογο τοῦ βιβλίου τῶν ἀπομνημονευμάτων του ὅτι «ἡ συμβολή του εἰς τόν συντονισμόν τῆς ἐνόπλου δράσεως τοῦ 'Ελληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατά τῶν Βουλγάρων κομιτατζήδων ὑπῆρξεν «πολύτιμος» (σ. 7).

Οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Κάκκαβου, πού γράφτηκαν στήν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου, κυρίως ὅ,τι μέσα σ' αὐτὲς ἔχει ἄμεση σχέση με τόν Μακεδονικό 'Αγώνα, παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ζωγραφίζουν παραστατικά τὴν ἥρωική ἐκείνη ἐποχὴ, πού ἔχει—τὸ ξανατονίζω—ἰδιαίτερη σημασία γιά τὸ 'Ελληνικό 'Ἔθνος. Ὅμως σ' αὐτὲς βρίσκει κανεὶς διάσπαρτα καὶ σφάλματα, στὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ καὶ στὴ μορφή τῆς γραφῆς τοῦ συγγραφέα τους*.

Περὶσσότερο ὅμως κι ἀπὸ τὰ σφάλματά του αὐτὰ ἐνοχοῦν κάποια ἄλλα «ὀλισθήματα» πού ἀποκαλύπτουν τὸν πολιτικό φανατισμό του καὶ ἐκδηλώνονται με τὶς σκόπιμες παραλείψεις του ἢ καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἄγνοια προσώπων πού τὸ εἶναι ἀντιπαθητικά, μολονότι αὐτὰ ἔχουν παίξει σημαντικότητα καὶ ἐπωφελέστατο ρόλο στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἡ τακτικὴ του ὅμως τούτη διαστρέφει τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια. Μερικά ἀπὸ αὐτὰ δὲν θὰ μπορέσω νὰ τὰ ἀφήσω ἀσχολιάστα καὶ θὰ τὰ ἐπισημάνω, ὅπως θὰ ἐπισημάνω καὶ τὰ θετικὰ στοιχεία πού συναντᾶει κανεὶς στὶς ἀναμνήσεις του.

Αὐτὲς ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού γεννήθηκε καὶ φτάνουν ὡς τὸ στρατιωτικό κίνημα τοῦ 1909 πού ἀρχισε με τὴ συγκέντρωση τῶν κατωτέρων ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν στὴ θέση «Γουδί», ὅπου γίνονταν οἱ στρατιωτικὲς ἀσκήσεις, τὴ νύχτα τῆς 15ης Αὐγ. (π. ἡμ.) ἐκείνης τῆς χρονιάς. Καὶ πιστεύω πὼς ἡ Ε.Μ.Σ. δὲν ἔκανε ἀσκημα πού, ὅπως ἀναφέρεται στόν πρόλογο (σ. 8), περιέλαβε στὴν ἐκδοσὴ τῆς καὶ τὰ ἔξω ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸν 'Αγώνα κεφάλαια τῶν ἀπομνημονευμάτων, καθὼς τοῦτα καθρεφτίζουν τὴν ἐποχὴ τοῦ 'Ελλαδισμού πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1897 καὶ φτάνουν ὡς τὴν ἐπαναστάση τῶν Νεοτούρκων τοῦ 1908 καὶ τὴν ἀντίστοιχὴ 'Ελληνικὴ τοῦ 1909 πού προαναφέρα.

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει τὶς ἀναμνήσεις του με τὸ σύντομο κεφάλ. «Γενεαλογία» παρουσιάζοντας τὴν εἰκόνα τῆς οἰκογενείας του. Πέφτει ἐδῶ σ' ἓνα ἀσήμαντο σφάλμα πού ἐγὼ θὰ τὸ διορθώσω. Δὲν γεννήθηκε, καθὼς γράφει, στίς 3/16 'Ιουνίου τοῦ 1870, ἀλλὰ στίς 3/15, ἀφοῦ τὸν περασμένο αἰῶνα πρόσθεταν στὴν ἡμερομηνία τοῦ παλ. ἡμερολογίου 12

* Σχετικὰ με τὰ σφάλματα μορφῆς περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω «ἐνδεικτικῶς» ἐλάχιστα, χωρὶς μάλιστα νὰ τοῦ καταλογίζω καὶ ἀπόλυτη εὐθύνη, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ξανάγινε ἡ πατρίδα μας «ἀνεξάρτητη» κι ὡς σήμερα ἀκόμη (σήμερα, εὐτυχῶς, σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι στὸ παρελθόν) οἱ νέοι πού ἐμπαιναν στίς λεγόμενες παραγωγικὲς στρατιωτικὲς Σχολὲς καὶ ἰδίως στὸ «Σχολεῖον τῶν Εὐελπίδων» πάθαιναν γλωσσικὴ διαστροφή, ἀφοῦ μάθαιναν ὄχι μόνο νὰ γράφουν ἀλλὰ καὶ νὰ μιλοῦν διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι μιλοῦσαν χρησιμοποιώντας τὴν τεχνητὴ καὶ ψεύτικη «λογία γλώσσαν». Ὅμως ὁ Ἴων Δραγοῦμης ἀποφάνθηκε κατηγορηματικὰ πὼς «ὅποιος 'Ελληνας ἔξερρίζωνε τὴ λαϊκὴν τὴν γλώσσα χάνει τὴν ψυχὴν του» (βλ. «'Ελληνικὸς Πολιτισμός». Ἐκδοσὴ 1927, σ. 218).

Ἔτσι λοιπὸν βλέπουμε νὰ γράφει κι ὁ Κάκκαβος, ἐνῶ κάνει χρῆση ξενικῶν τοπωνυμίων, «ἐν Βοδενοῖς» καὶ «Ἐν Γιαντισοῖς» κι ἀκόμη: «ὁ στρατηγὸς παρέμεινεν ἐν Λαμίᾳ μέχρι τῆς ἀποστρατεύσεώς του, ὡς καταληφθέντος (sic) ὑπὸ τοῦ ὀρίου τῆς ἡλικίας» (σ. 23), «Ἡ τοιαυτὴ ἔντονος (sic) λακωνικὴ προσφώνησίς του» (σ. 51), «τὸ ὑπὸ τὸν . . . σῶμα ἡμῶνθη γεννηαίτοια, φονευθέντος τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ὡς βαρέως τραυματισμένους (sic) (σ. 144 κ.ἄ.).

μέρες ενώ στον αιώνα μας προσθέτουν 13. Τοῦτο γιὰ νὰ γίνει ἀκριβῆς ἀντικατάσταση τοῦ παλ. μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιο. Ἄκολουθεῖ τὸ κεφάλαιο ποῦ ἀναφέρεται στὴν ἐκπαίδευσή του, τὴν ἐγκύκλια καὶ τὴν ἀνώτερη στὸ στρατιωτικὸ «Σχολεῖον τῶν Εὐελπίδων» (σσ. 9-13). Γιὰ τὸ διάστημα τῶν πέντε χρόνων ποῦ πέρασε μέσα σ' αὐτὸ τὸ σχολεῖο—σπουδές, τρόπο ζωῆς, φίλιες, διάφορα συμβάντα—γράφει ἀρκετὰ καὶ κατὰ κανόνα ἐνδιαφέροντα πράγματα, ὅπως γιὰ τὸν τρόπο τῆς καθημερινῆς ζωῆς μὲ τὴν τυπικὴ στρατιωτικὴ πειθαρχία καὶ γιὰ τὸν σύνδεσμό του μὲ τὸν συνταξίτη του Παῦλο Μελά. Γιὰ τοῦτα εἶχε δώσει πολλὰ ἐπισημοῦς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Παῦλο Μελά ἀειμνήστη Ναταλία Στεφ. Δραγοῦμη, ποῦ ἐκεῖνη τὰ παρουσίασε πραγματικὰ «μετὰ πολλῆς χάριτος», ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Κάκκαβος, καὶ μὲ ζωντάνια στὸ ὑψίστου βιβλίον τῆς γιὰ τὸν σύζυγό της (βλ. τὴν προσιτὴ β' ἐκδόση τοῦ βιβλίου τῆς «Παῦλος Μελάς», Ἀθήνα 1964, σσ. 30-49). Ὑστερα ἔρχεται ἡ σειρά τῶν κεφαλαίων «Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπαγγελματικῆς σταδιοδρομίας» (σσ. 13-14) τοῦ νέου ἀξιωματικοῦ τοῦ μηχανικοῦ Κακκάβου, ἀνθυπολοχαγοῦ τῆς τάξεως τοῦ 1891.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴν «Ἐθνικὴ Ἑταιρεία» καὶ στὸν πόλεμο τοῦ 1897, ὁ ὁποῖος ὅμως στὸν τίτλο τοῦ κεφαλαίου τοῦτου δὲν μνημονεύεται καθόλου (σσ. 14-29). Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὁ Κάκκαβος ἐκθέτει τὸν σκοπὸ τῆς Ἑταιρείας, ποῦ, ὅπως γράφει, «περιέκλειεν ἐν ἑαυτῇ ὅλα τὰ ὑγιέστερα καὶ πατριωτικότερα στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, τὸσον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ὅσον καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ», τὸ πῶς μῆκκα καὶ ποιά ἦταν ἡ δράση του σ' αὐτὴν, ὁμολογεῖ δὲ καθαρά ὅτι «αὕτη παρέσυρεν ὄντως τὸτε Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν εἰς τὴν πολεμικὴν ἐνέργειαν τοῦ 1897». Κατόπιν ἀναφέρεται στὸν «ἀτυχῆ» τοῦτον πόλεμο, ἔκφραση ποῦ χρησιμοποιεῖται πολὺ συχνά, γιὰ νὰ δικαιολογεῖται καὶ ἐξωραϊξεῖται τὸ χάλι τοῦ τόπου κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, καὶ στὴν ἄβλια διεξαγωγὴ του ἀπὸ μέρος τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ ἐξαιτίας «τῆς πρωτογενοῦς (sic) καταστάσεως, εἰς ἣν ἀπὸ ὀργανωτικῆς καὶ δὴ ἀπὸ ἐπιμελητειακῆς ἀπόψεως διετέλει τότε οὗτος», ἀφοῦ δὲ παρουσιάζει τὴ δυσμενὴ ἐξέλιξή του καὶ τὴν τραγικὴ μας ἦτα τελειώνει: «Οὕτως ἔληξεν ἀδόξως ὁ πόλεμος ἐκεῖνος, ὅστις ἐπέπρωτο νὰ κηλιδώσῃ τὴν ἔνδοξον ἱστορίαν μας». Ἡ ἀντιφατικότητα τοῦτου τοῦ Κακκάβου μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς ἀτυχῆς πόλεμος λήξας ἀδόξως ἀφενός, ποῦ ἀποτελεῖ ἀποχρωματισμὸ τοῦ καταντήματος, καὶ ἀφετέρου ἡ ξεκάθαρη ὁμολογία του ὅτι ὁ πόλεμος αὐτὸς κηλιδωσε τὴν Ἑλλάδα, πράγμα ποῦ εἶναι σωστὸ, διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν ἀπόλυτα ἀρνητικὴ γιὰ τὸ 1897 καὶ θαρραλέα γνώμη τοῦ Ἰωάνου Δραγοῦμη ὅτι «ὁ πόλεμος τοῦτος ξεσκεπάσε ὀλότελα τὸ (ἐλλαδίτικο) κράτος καὶ φανέρωσε γυμνὴ τὴν ἀσκημίαν του καὶ τὴν κατάντια του (βλ. «Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς», Ἀθήνα 1927, β' ἐκδόση, σ. 174).

Ὁ Κάκκαβος κάνοντας λόγο γιὰ τὰ ἐπακόλουθα τοῦ πολέμου ἀναφέρεται στὴν ὑποχρέωση τῆς Ἑλλάδος νὰ καταβάλλει στὸν νικητὴ σὰν πολεμικὴ ἀποζημίωση 100 ἑκατομμύρια γαλλικὰ φράγκα, χωρὶς ὅμως νὰ προσθέτει ὅτι αὐτὰ δὲν ἦταν ἀπλά, ὅπως ἀφῆνει νὰ ἔννοεῖται, παρά χρυσά. Μιλάει ἐπίσης γιὰ τὴν «εὐμένειαν» ποῦ εἶδεν ἡ Εὐρώπη ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ Εὐρώπη ἦταν ποῦ προκάλεσε τὸν «Ψευτοπόλεμο» ἐκεῖνον, ὅπως δικαιολογημένα χαρακτηρίζεκε τοῦτος, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστῆ ἡ πληρωμὴ τῶν ἐλληνικῶν χρεῶν στοὺς τοκογλύφους Εὐρωπαίους δανειστής, ποῦ μὲ τὸν «Διεθνή Οἰκονομικὸ Ἐλεγχο» (Δ.Ο.Ε.), ὁ ὁποῖος ἐπιβλήθηκε, κατέλυσε οὐσιαστικὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀνεξαρτησία. Ἄλλωστε καὶ ὁ Κάκκαβος παραδέχεται πῶς ὁ Δ.Ο.Ε. «ἐμφανίζει μείωσιν τῶν κυριαρχικῶν μας δικαιωμάτων ὡς ἀνεξαρτήτου Κράτους», προσθέτει ὅμως (γιὰ παραγοριὰ) ὅτι συνετέλεσε στὴν τακτοποίησιν τῶν οικονομικῶν τοῦ Κράτους. Ἐπισημαίνει ἐπίσης καὶ ἕνα πραγματικὰ θετικὸ στοιχεῖο, δηλ. «τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Κρήτης, κηρυχθείσης αὐτονομίου ἡγεμονίας μὲ πρῶτον ἡγεμόνα τὸν υἱὸν τοῦ Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος πρίγκηπα Γεώργιον».

Στό τέλος του ίδιου κεφαλαίου ο Κάκκαβος αναφέρει πώς μετά τόν πόλεμο τούτον και συγκεκριμένα στά 1900 τ' φεραν τά πράγματα νά γίνει άνακτορικός άξιωματικός, όταν ό ύπασπιστής του βασιλιά 'Ιωάν. Παπαδιαμαντόπουλος τόν διάλεξε σάν τόν έπικεφαλής του άποσπάσματος πού συγκροτούσε πάντοτε τό Σύνταγμα του Μηχανικού γιά τό Τατόι, «διά τήν πρόληψιν και έγκαιρον κατάσβεσιν ένδεχομένης πυρκαϊάς τόσον έν τοις κτιρίοις όσον και έν τή εκεί έκ πεύκων πυκνοτάτῳ δάσει», δέν κρύβει δέ τήν έπαιρή του, γιati ό άξιωματικός τούτος, «έπειδή θά εύρίσκετο εις συνήν έπαφην μετά τών μελών τής βασιλικής οικογενείας, έπρεπε νά είναι έκ τών εύπρεπεστέρων από άπόψεως καλής συμπεριφοράς άξιωματικών». Κάνει έτσι άρχή τής εκδηλώσεως του έντονου φιλομοναρχισμού του και τής άφοσιώσεώς του στην ξενόφερτη δυναστεία τών Glüchsburg κι άκόμη ό έπαρτίότης αυτών μικροαστών φανερώνει τή μεγάλη ίκανοποίησή του, γιati θά 'ρχότανε σέ έπαφή «μετά τών μελών τής βασιλικής οικογενείας ώς και μετ' άλλων προσωπικοτήτων, είτε καλουμένων εκεί υπό τής Αύλης είτε επισκεπτομένων τήν Δεκέλειαν πρós αναψυχήν». 'Επίσης γιati θά του δινότανε ή εύκαιρία νά γνωρίζεται «μετά τών εύτόρων άριστοκρατών μας». 'Ολ' αυτά τά έπιστμαίνω, έπειδή φανερώνουν τή νοοτροπία του και τόν ιδεολογικό του κόσμο.

Ο Κάκκαβος γράφει γιά τόν Παπαδιαμαντόπουλο πώς ειχε τήν άπόλυτη έμπιστοσύνη του βασιλιά «λόγῳ τής ειλικρινούς πρós τήν Δυναστείαν άφοσιώσεώς του» και προσθέτει, με τή μεγαλύτερη εύκολία, ότι «έπηρεάζε τήν πολιτικην κίνησιν τής χώρας, ώσάν τοϋτο νά ήταν κάτι τό άπόλυτα φυσικό και όχι πέρα γιά πέρα άνεπίτρεπτο.

Στό επόμενο κεφάλαιο, πού επιγράφεται «Αναμνήσεις Τατοίου» (σσ. 29-36), ο Κάκκαβος παρουσιάζει περιστατικά, πού του είχαν κάνει ιδιαίτερη έντύπωση και είχαν άποτυπωθεί στη μνήμη του από τήν ύπηρεσία του στά θερινά άνάκτορα. 'Ετσι, π.χ., εκφράζει τή χαρά πού δοκίμασε, όταν γιά πρώτη φορά «άξιώθηκε» νά δει από κοντά τήν τότε πριγκίπισσα Σοφία, «τήν υπερήφανον άπόγονον τών Χοεντζόλερ», όπως γράφει χαρακτηριστικά, λές κι αυτό τό κεφάλουσε σταθμό στη ζωή του.

Τελειώνοντας τό κεφάλαιο τούτο μιλάει γιά τή μετάθεσή του και τήν τοποθέτησή του «εις τήν Δ/νσιν Μηχανικού Λαρίσης», όπου άνέλαμψε ό πατριωτικός σπινθήρ του μακεδονικού του ένθουσιασμού» άπ' όσα μάθαινε πώς είχαν άρχισει νά συμβαίνουν στη Μακεδονία με τή δράση τών Βουλγάρων κομιτατζήδων κατά του 'Ελληνικού στοιχείου στά χρόνια 1902-1903. Τόν Σεπτέμβριο του 1903 άφησε τή Θεσσαλία και γύρισε πάλι στην 'Αθήνα, γιά νά ύπηρετησει ξανά στό Σύνταγμα του Μηχανικού.

'Ολα τά παραπάνω κεφάλαια άποτελούν τό Α' μέρος τών αναμνήσεών του, «τά πρό του Μακεδονικού 'Αγώνος», πού τελειώνει με τή μνεία πώς στις άρχές του 1904, άπό Βολιδοσκοπήθηκε άν θά δεχότανε νά χρησιμοποιηθεί στη Μακεδονία γιά έμπιστευτική ένθνική άποστολή, άπάντησε καταφατικά και παρουσιάστηκε στόν Λάμπρο Κορομηλά, γιά νά ανάλαβει ύπηρεσία κοντά του.

'Από κεί και πέρα άρχίζει τό Β' μέρος τών 'Απομνημονευμάτων του, «Ο Μακεδονικός 'Αγών», πού είναι και τό σπουδαιότερο. Στις σσ. του 37-66 αναπτύσσει ό συγγραφέας ένα είδος εισαγωγής στό Μακεδονικό ζήτημα.

Προλογίζοντας τό μέρος τούτο και άποτιμώντας τόν Μακεδονικόν 'Αγώνα έχει δικιο πού άποφαινεται ότι αυτός «είναι ό μόνος ένθνικός άγών, όστις και υπό έποψιν τραγύτητος και υπό έποψιν διαρκείας και υπό έποψιν θυμάτων και υπό έποψιν άποδόσεως άποτελεσμάτων δύνανται νά καταλάβη επίζηλον έν τή ελληνική ιστορία θέσιν». Ακολούθως παρουσιάζει τόν σκοπό του άγώνα και άξιολογεί τά έπιτεύγματά του. Πολλό σωστά πιστεύει πώς ή μεγάλη ήθική άξία του και ή ιδιαίτερη γιά τόν 'Ελληνισμό σημασία του ήταν τό ότι πέτυχε νά προλειάνει και νά παρασκευάσει «τό έδαφος τών δύο μετέπειτα έν-

δόξων Βαλκανικῶν πολέμων». Ὑστερα μιλάει γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης ἱστορικής ἐμφανισεῶς τῆς καὶ καταδεικνύει τὴν ἀνυπολόγι-στη ἀξία καὶ σημασία τῆς γιὰ τὸν Ἑλληνισμό. Περνάει μετὰ στὰ προνόμια καὶ τὴ δύναμη τοῦ κλήρου κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἀλλὰ καὶ στὴν κακὴ ἐκμετάλλευση τῆς δυνάμεός του ἀπὸ μέρους πολλῶν ἱεραρχῶν, πού δὲν ἔδειχναν τὴ διαγωγή πού ἔπρεπε νὰ δείχνουν. Ἐχε τὴν τόλμη νὰ ξεσκεπάζει μὲ παρρησία τὰ ἐλαττώματα καὶ μάλιστα τὴ φιλοχρημα-τία τους, πράγμα πού εἶχε ὀλέθρια ἀποτελέσματα στὰ χρόνια ἐκεῖνα, χρόνια μεγάλης ἐν-τάσεως τῆς Βουλγαρικής προπαγάνδας, παρουσιάζει δὲ συγκεκριμένες μαρτυρίες πιστι-κότατης συμπεριφορᾶς ὀρισμένων ἱεραρχῶν πρὸς πάμπῳα χωρὶά μὲ ἀποτελέσματα τὴν ἀποσκίρτησή τους ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμό καὶ τὴν προσχώρησή τους στὴ βουλγαρικὴ Ἑ-ξαρχία, τὴν ἐποχὴ πού, καθὼς γράφει, «ἡ μητροπολιτικὴ ἐπιχορήγησις δυνάμει τῶν προ-νομίων τῆς Ἐκκλησίας εἰσπράττετο καθ' ὃν τρόπον καὶ τὰ δημόσια ἔσοδα τοῦ (τουρκι-κοῦ) Κράτους, τοὔτεστιν διὰ τῆς χωροφυλακῆς, φυλακίζομένων τῶν δυστροποῦντων». Ὅλοι βέβαια οἱ ἱεράρχες δὲν ἦταν φιλοχρήματοι καὶ συνάμα ἔθνικα ἀδιάφοροι. Ὑπῆρ-χαν καὶ ἀνεπίληπτοι, ὅπως οἱ Καραβαγγέληδες, οἱ Φορόπουλοι καὶ οἱ Καλαφάτηδες (ἐν-νοῶ «τὸν ἀπὸ Δράμας» Χρυσόστομο Καλαφάτη, ἀκολούθως Μητροπολίτη Σμύρνης, τὸν τραγικὸν ἔθνομάρτυρα). Πάντως, γιὰ νὰ ξαναθυμηθῶ τὸν Ἰωάνη Δραγοῦμη πού δείχνεται ἀνελέητος στὸς κακοὺς ἱεράρχες, «τὸ περισσότερο πού μᾶς ἐβρίζαν οἱ Βούλγαροι ἦταν γιὰ τίς πονηρίες καὶ τίς κακίες τῶν δεσποτᾶδων μας, πού ἦταν καὶ δεσποτᾶδες τους» (βλ. Ὁ ἑλληνισμός μου καὶ οἱ Ἕλληνες, Ἀθήνα 1927, σ. 22). Προχωρῶντας ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν δύο μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ρωσίας, γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ τὴν ἀντίδραση τῆς Τουρκίας πού ἐφάρμοζε, μὲ τὴν πάντοτε πονηρὴ διπλωματία τῆς, τὴ γνωστὴ πολιτικὴ τοῦ «Διαίρει καὶ βασίλευε». Ἄκολούθως ἐκθέτει πόσο ἐβλαψε τὸν Ἑλληνισμό, ἐλεύθερο καὶ ὑπόδουλο, τὸ 1897 καὶ τί φοβερῆς συνέπειες εἶχε τοῦτο γιὰ τὴν ἐθνότητα: πῶς ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἠθικὴ, κυρίως, συντριβὴ τοῦ Ἑλλαδικοῦ Βασιλείου οἱ Βούλγαροι, πού πέρασαν ἀπὸ τὴν ἀπλὴ προπαγάνδα στὴν τρο-μοκρατικὴ δράση, σὲ σημεῖο νὰ φτάνουν τὰ σῶματα τῶν Κομιτατζήδων ὡς ἔξω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Τὸ 1903 ἡ κατάστασις ἐπιδεινώνεται μὲ τὰ γεγονότα τοῦ Ἀπριλίου πού ἔ-γιναν μέσα σ' αὐτὴν τὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου οἱ δολιοφθορῆς τῶν κομιτατζήδων «ἔδωσαν καὶ πῆραν» (βλ. σχετικά τὴν ἐργασία μου «Τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903 μὲ βᾶσιθ ἔγγραφο τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐξουρείου Ἐξῶτε-ρικών». Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Ι' τόμο τῶν «Μακεδονικῶν», σσ. 35-96, Θεσσαλονίκη 1970) καὶ τὸν Ἰούλιο - Αὐγούστο ξεσπάει ἡ «ἐπανάστασις» τοῦ Ἡλίν-Ντέν, πού τὴν κατέστει-λαν μὲν οἱ Τούρκοι, δὴγήγησαν ὁμως στὴν ἀνοιχτὴ ἐπέμβασις τῶν ξένων Δυνάμεων στὴ Μακεδονία. Τὸ μόνο καλὸ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό ἦταν πῶς μὲ τὴν ἐπανάστασις τούτῃ καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ Κρούσοβου ξύπνησε τὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος.

Τὸ 1904, πού παρουσιάζει ἀκολούθως ὁ Κάκκαβος, ἔχει γιὰ τὸν Ἑλληνισμό ἰδιαίτε-ρη σημασία, ἐπειδὴ ἡ Ἑλλάδα ἀποφάσισε νὰ πάρει ἐνεργὸ μέρος στὸν Μακεδονικὸν Ἀ-γῶνα ἀντιμετωπίζοντας καὶ δυναμικὰ τὴ βουλγαρικὴ ἀπειλή. Στὴν Ἀθήνα ἰδρύθηκε τὸ «Μακεδονικὸ Κομιτάτο» ἀπὸ ἰδιώτες—Στέφ. Δραγοῦμη, Καλαποθάκη κ.ά.—πού εἶχαν τὴν ἐγκριση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ στὴ Δυτ. Μακεδονία, στὰ Κορέστια καὶ στὶς Πρέσπες, στέλνεται ἡ ἀνιχνευτικὴ ὁμάδα τῶν τεσσάρων ἀξιωματικῶν, στὴν ὁποία συμ-μετεῖχε καὶ ὁ Παῦλος Μελάς, ἐνῶ στὴ Θεσσαλονικὴ τοποθετεῖται Γεν. Πρόξενος ὁ Λάμ-πος Κορομηλᾶς πού ἀναλαμβάνει τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ ἀγῶνα στὴν ἐδρῶνα περιοχὴ τῆς. Τὸ Ἑλληνικὸ Πρόξενεῖο ἀποφασίζεται νὰ ἐπανδρωθεῖ μὲ νέους ἀξιωματικοὺς πού θὰ ὑ-πηρετοῦσαν ἐκεῖ ὡς «πᾶλληλοι». Ὁ Κορομηλᾶς παρουσίασε τὴν πρώτη ὁμάδα ἀπὸ αὐ-τοὺς στὸν τότε διάδοχο Κωνσταντῖνο. Ἀνάμεσά τους ἦταν καὶ ὁ Κάκκαβος πού θυμᾶται «τὰ ὀλίγα ἀλλὰ βαρυσήμαντα λόγια τοῦ μεγάλου Ἑλλήνος! Νά, γιὰ ἄλλη μιά φορὰ, ἡ

εκδήλωση του έξω από κάθε μέτρο φιλοβασιλισμού του. Και όμως ό 'Ιων Δραγούμης, πού δέν θά πάψω νά τόν χρησιμοποιώ, γιά νά δείχνω πόσο διαφορετικά σκεφτότανε, δέν έδισταζε καθόλου νά τονίζει πώς «οί βασιλιάδες δέν είναι 'Ελληνες» κι όχι μονάχα γιά τήν καταγωγή τους, αλλά και γιά «τήν ψεύτικη έξωτερική μικροπολιτική τους», γιατί αὐτοί οδσιαστικά διευθύνανε ὡς τήν εμφάνιση τοῦ Βενιζέλου τήν ἑλληνική έξωτερική πολιτική «κατά τό κέφι τους» (ξ.ά., σ. 91).

Στή συνέχεια ό Κάκκαβος ἀναφέρει τά ὀνόματα τῶν ἀξιωματικῶν πού διαλέχτηκαν νά ὑπηρετήσουν τήν ἔθνική ὑπόθεση στό 'Ελληνικό Γεν. Προξενεῖο τῆς Θεσσαλονίκης καί κάνει λόγο γιά τήν ἀναχώρησή του. Στή Θεσσαλονίκη ἔφτασε στίς 11 'Οκτωβρίου (π.ἡμ.) τοῦ 1904, δυό μονάχα μέρες πρὶν σκοτωθεῖ ό Παῦλος Μελάς στό χωριό Στάτιτσα τῶν Κορεστιῶν τῆς Δυτ. Μακεδονίας. Γιά τήν προσωπικότητα τοῦ Μελά, τόν πατριωτισμό του, τή θυσία του καί τίς σωτήριες ἐπιπτώσεις πού εἶχαν ὀ θάνατός του κάνει ἐνῶς λόγου. Κατόπιν ἐκθέτει τίς ἐντυπώσεις του ἀπό τή Θεσσαλονίκη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καί ἀναφέρεται σέ πρόσωπα καί πράγματα. 'Ολ' αὐτά παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον. Μιλάει γιά τό Προξενεῖο καί τόν τόσον ἐντυπωσιακό Κορομηλά, γιά τόν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης 'Αλέξανδρο, γιά τόν πληθυσμό τῆς πόλεως πῶ ἦταν γεμάτη 'Εβραῖους, ἀλλά καί γιά τή δύναμη καί τήν ἀγῆλη τοῦ 'Ελληνικοῦ στοιχείου, πού κυριαρχοῦσε ἀδιαφιλονίκητα στό ἐπιστημονικό καί πνευματικό πεδίο, γιά τοὺς 'Ελληνες πρόκριτους, γιά τά ξένα Σχολεῖα καί γιά διάφορα ἄλλα. 'Ανεβάζει τόν πληθυσμό τῆς κατά τό 1904 σέ κάτι παραπάνω ἀπό 150.000 καί στρογγυλεῖοντας τοὺς ἀριθμούς ὑπολογίζει πὺς οἱ μῖσοι ἦταν 'Εβραῖοι. Δεύτεροι ἔρχονταν οἱ Τοῦρκοι κυρίαρχοι πού ἔφταναν τίς 35.000, τρίτοι οἱ 'Ελληνες, συμποσούμενοι σέ 25.000, ἐνῶ οἱ Βούλγαροι ἀνέρχονταν σέ 5.000 μονάχα καί ἦταν κυρίως γαλατάδες. Οἱ ὑπόλοιποι ἦταν 'Αρμένηδες καί διάφοροι Εὐρωπαῖοι.

Κατόπιν περνεῖ στή σκιαγράφηση «τοῦ πολιτικοῦ μέρους τοῦ διεξαχθέντος σφοδροῦ φυλετικοῦ ἀνταγωνισμοῦ» πού ἐκδηλώθηκε μέσα σ' αὐτήν τήν πόλη καί ἀσχολεῖται, χωρὶς βέβαια προσόντα εἰδικοῦ, μέ τό ζήτημα τῆς γλώσσας ὡς στοιχείου ἔθνικότητας. Πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα καταπιάνεται όχι μονάχα μέ τὸν ἑλληνικό, ἀλλά καί μέ τὸν εὐρωπαϊκό ἄθρο κι ἀκόμα μέ τίς ἀποικίες. Σάν δεγματοῦν ἀντιλήψεῶν του παρουσιάζει τὸν χαρακτηρισμό πού δίνει στήν Κύπρο. Τὴν χαρακτηρίζει «εὐτυχή», ἐπειδὴ ἀπὸ τό 1878 βρισκότανε κάτω ἀπὸ τὴ Βρετανική κατοχή καί, σάν ἄλλος «Κίπριος», μιλάει γιά «τὸν ὑπερήφανον 'Αγγλικὸν λαόν, τὸν προορισθέντα νά διοικῆ ἄλλους» (βλ. σ. 62).

Παρουσιάζει ἐπίσης τὴν προπαγάνδα πού ἀσκοῦσαν τότε τὰ διάφορα ξένα σχολεῖα καί οἰκοτροφεία πού ὑπῆρχαν στή Θεσσαλονίκη.

Θά ἐπαναλάβω ὅτι τό τμήμα τοῦτο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο γράφτηκε, δηλ. χωρὶς ἐπιστημονικὲς ἀπαιτήσεις, ἔχει ἐνδιαφέρον καί διαβάζεται εὐχάριστα.

Τό κεφάλαιο πού ἀκολουθεῖ ἐπιγράφεται «Βουλγαρικαὶ 'Οργανώσεις-Βουλγαρικὰ ὠμότητες» (σσ. 66-76) καί ἀρχίζει μέ τὴν παρουσίαση αὐτῶν τῶν ὀργανώσεων. 'Εδῶ όμως ό Κάκκαβος πέφτει σ' ἓνα πολὺ χτυπητὸ σφάλμα. 'Αναφέρει λανθασμένα σάν πρώτη τὴν «'Εξωτερική» ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση τῶν «Βερχοβιστῶν», πού ἰδρύθηκε στή Σόφια, ἦταν σοβινιστικὴ καί ζήτοσε τὴν ἔνωση τῆς Μακεδονίας μέ τὴ Βουλγαρία, καί σάν δεύτερη τὴν «'Εσωτερική» ὀργάνωση, πού ἰδρύθηκε τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1893 στή Θεσσαλονίκη καί προηγήθηκε. Πρόκειται γιά τὴν ὀνομαστικὴ V.M.R.O., πού εἶχε σοσιαλιστικὲς ἀποκλίσεις καί—τουλάχιστον στὰ χαρτιά καί στὰ λόγια—ἀπέβλεπε στήν ἀυτονομία τῆς Μακεδονίας ἔχοντας ρίζει τό ἀπατηλὸ σύνθημα «'Η Μακεδονία στους Μακεδόνες». 'Ο Κάκκαβος παρουσιάζει ἀντίστροφα αὐτὲς τίς ὀργανώσεις καί συνάμα συγχέει τὰ πράγματα. 'Όσο γιά τὴ δρᾶση τους στή Μακεδονία ἐπισημαίνει τίς ἐγκληματικὲς τους πράξεις πού, ὅσο περνοῦσαν ὁ καιρός, διέπρατταν ὀλοένα συχνότερα κατὰ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Τὴν παρουσίασή τους τὴν ἀρχίζει μέ ὄσα ἔγιναν τό 1904. Στὴ σ. 71 καί κατὰ τὴν

περιγραφή ενός επεισοδίου αναφέρεται ὁ γιατρός Σακελλαρίου, πού καταγόταν ἀπὸ τὰ Βίλια τῆς Μεγαρίδας. Αὐτὸς εἶχεν ἐγκατασταθεῖ στὴ Γουμένιστα ὄχι μόνο σὰν γιατρός ἀλλὰ καὶ σὰν ἀπόστολος τοῦ ἐλληνισμοῦ μὲ προτροπὴ τοῦ Στεφ. Νικ. Δραγοῦμη, τοῦ πολὺ γνωστοῦ πολιτικοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς κορυφαίους πρωταγωνιστῆς τῆς Μακεδονικῆς Ἄμυνας. Ὅμως ὁ χρόνος τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Σακελλαρίου στὴ Μακεδονία δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο τοῦ Κάκκαβου (σὲ ὑποσημείωση γράφεται: «ἐλλείπει ἡ χρονολογία εἰς τὸ χειρόγραφο»). Τοῦτο ἔγινε—γιά τὴν συμπληρώσω τὸ κενὸ—στὰ 1891. Στὰ 1900 ἐξἄλλου ὁ Σακελλαρίου τραυματίστηκε βαρύτερα ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους κομιτατζήδες, ἀλλὰ κατάφερε καὶ ἐπέζησε. Πέθανε στὰ 1910, χωρὶς νὰ προλάβει νὰ χαρεῖ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας.

Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τούτου ὁ συγγραφέας ἀπασχολεῖται καὶ μὲ τὸ ζήτημα τῆς συμπράξεως τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς Τούρκους γιά τὴν καταστολὴ τῆς βουλγαρικῆς δράσεως καὶ πολὺ σωστά ὑποστηρίζει ὅτι τοῦτο ἦταν γέννημα τῆς προπαγάνδας τῶν Βουλγάρων, γιατί τὰ ἑλληνικά ἀντάρτικα σώματα, πού οἱ Βούλγαροι τὰ ἀποφεύγανε συστηματικά, καταδιώκονταν ἀνελέητα ἀπὸ τὸν στρατὸ τοῦ κυρίαρχου καὶ ὅλες σχεδὸν τὶς ἀπώλειες τοὺς τὶς εἶχαν ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τοὺς μὲ τοὺς Τούρκους.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Κουτσόβλαχοι» (σσ. 76-97) θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ὁ Κάκκαβος θὰ παρουσίαζε, ὅπως ἔπρεπε, μὲ σαφήνεια καὶ καθαρότητα τὴν προέλευσὴ τῶν καὶ τὸ κίνημά τους, πού ἀναπτύχθηκε στὴ Μακεδονία ἀλλὰ καὶ στὴν Ἠπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία καὶ ὑποστηρίχθηκε ἀνοιχτὰ καὶ πλουσιοπάροχα ἀπὸ τὴ Ρουμανία. Ὅμως ἡ ἀνάπτυξή του ἔγινε μὲ ἀσυστηματοποίητο καὶ ἀμέθοδο τρόπο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διαφωτίζει τὰ πράγματα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς στὴν 3ῃ πρῆγ. τοῦ κεφαλ. τούτου (σ. 77) ὁ Κάκκαβος παραθέτει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς πληροφορίας τοῦ γνωστοῦ Γάλλου διπλωμάτη στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ Πουκεβὶλ (1770-1838) γιά τοὺς Κουτσόβλαχους, παρουσιάζοντας, σὲ μετάφραση, σχετικὴ περικοπὴ ἀπὸ τὸ περιηγητικὸ του ἔργο. Ὁ Πουκεβὶλ ἐκφράζει ἐκεῖ τὴ γνώμη πὼς οἱ Κουτσόβλαχοι εἶχαν ἑλληνικὴ συνείδηση καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τελειώνει ἡ περικοπὴ, πού γιά τοῦτο ἔπρεπε νὰ κλείσει μὲ τὰ εἰσαγωγικά, ὅπως καὶ ἀρχίζει. Ἄλλὰ τοῦτο γίνεται στὸ τέλος καὶ ὄχι στὸ μέσο τῆς πρῆγ. Στὸ δεύτερο ὅμως μισὸ τῆς ὁ Κάκκαβος παρέχει ἄλλες πληροφορίες γιά τοὺς Κουτσόβλαχους, πλεῖν μεταγενέστερες χρονικά, πού δὲν ἀνήκουν στὸν Πουκεβὶλ, ὁ ὁποῖος ἦταν πιά πεθαμένος ἐδῶ καὶ δεκαετηρίδες. Ἐξἄλλου μέσα σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὑπάρχουν ἄρκετὲς πρῆγ. πού ἀναφέρονται στὴ δράση τῶν Βουλγάρων καὶ καθόλου ἢ ἐλάχιστα στοὺς Κουτσόβλαχους. Ἐπίσης στίς σσ. 84 καὶ 85 ὑπάρχουν τουρκικοὶ ὄροι, πού θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφράζονται καὶ στὰ Ἑλληνικά, ὅπως «μουδὶρης», «τραδές» καὶ «μουχτάρης». Ὁ πρῶτος σημαίνει τὸν ὑποέταρχο, ὁ δεύτερος τὸ (σουλτανικὸ) διάταγμα καὶ ὁ τρίτος τὸν πρόδρομο κοινότητος (γιά τὴν ἀκρίβεια τὸν «σφραγιδοφύλακα»). Στὴ σ. 87 ὁ Κάκκαβος προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει γιατί οἱ Βούλγαροι, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες ἔκαναν φόνους καὶ τονίζει ὅτι μὲ τὶς ἐνέργειές τους αὐτὲς «δὲν ἤθελον ἀπλῶς νὰ κορέσουν αἱμοβόρα ἐνστικτα, ἀλλὰ νὰ ἱκανοποιήσουν ὀρισμένην βέβην..., νὰ τιμωρήσουν ἕνα διαφθαρῆνα διὰ τοῦ χρήματος προδότην ἢ ἕνα λιπόψυχον ἀποστάτην ἢ νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν ἀντίδρασιν ἐνὸς ἱκανοῦ καὶ εὐθαρσοῦς ἀντιπάλου». Στὴν ἴδια σ. ἀναφέρει πὼς οἱ βουλγαρικὲς ὀργανώσεις «εἰσέπραττον εἰς χρήμα κατὰ διαστήματα εἰσφορὰς τακτικὰς ἢ ἐκτάκτους, ἀλλ' ἐν μέτρῳ ὅστε νὰ μὴ προκαλοῦν ὀργισμοὺς καὶ διαμαρτυρίας ἐκ μέρους τῶν χωρικῶν». Ὅμως στὴν ἀμέσως ἐπόμενη πέφυτε σὲ καθαρὴ ἀντίφαση γράφοντας πὼς οἱ εἰσφορὰς αὐτὲς συχνὰ «καθίσταντο ἐπαχθεῖς καὶ εἰς τοῦτο ὀφείλεται ὅτι ὀλόκληρος ἢ ὑπαίθρος ἐγόγγυσε καὶ ἐδυσφόρει, ἢ δὲ βουλγαρικὴ ἰδέα καθίστατο μισητή...». Παρακάτω μιλάει γιά τὴν γεμάτη γενναϊότητα καὶ ἀξιοθαύμαστη καρτερικότητα δράση τοῦ θρυλικοῦ Καπετάν Τέλλου Ἄγρα καὶ γιά τὶς ἑλληνικὲς ὀργανώσεις στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ἰδιαίτερα γιά τὴν ὀργάνωση τῆς πό-

λεως, πού τὴν εἶχε φτιάξει ὁ ἀξιωματικὸς Ἀθανάσιος Σουλιάτης - Νικολαΐδης, ἀργότερα ἐπιστήθιος φίλος καὶ στενὸς συνεργάτης τοῦ Ἰωάνη Δραγοῦμη στὴν «Ὄργανωση Κωνσταντινουπόλεως». Γίνεται ἐπίσης λόγος καὶ γιὰ τὴν ἀντίστοιχη βουλγαρικὴ ὀργάνωση στὴ Θεσσαλονικὴ καὶ τὸν ἀγώνα μεταξὺ τῶν δύο ἀντιπάλων τούτων ὀργανώσεων.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἐπιγράφεται «τὰ πρῶτα ὀργανωθέντα ἀνταρτικὰ σώματα» (σσ. 97-114), ἀναφέρεται δὲ στὴ δράση τους στὸν χῶρο τῆς περιφέρειας, στὴν ὁποία ἦταν ὑπεύθυνο τὸ Ἑλληνικὸ Γεν. Προξενεῖο Θεσσαλονίκης πού τὴν κατήλυθε. Κάνοντας λόγο στὴ σ. 101 γιὰ τὴ Γουμέντσα, ὅπου, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἔδρασε ὁ γιατρός Σακελλαρίου, ὁ Κάκκαβος, δείχνοντας ἀφέλεια, φαίνεται νὰ ἀπορεῖ γιὰ τὴν ψυχρότητα πού ἐπικρατοῦσε μέσα στὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῆς ἀνάμεσα στοὺς πρόκριτους τοῦ («τσορμπατζήδες») καὶ τὸν λαό. Ἰδιαιτέρα ἀπασχολεῖται μὲ τὸν σκληρὸν ἀγώνα στὴν περιοχὴ τῆς Ἰμνῆς τῶν Γιαντιωδῶν, γιὰ τὸν ὁποῖο γράφει πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα (βλ. ἰδίως τὶς σσ. 106-110). Πρὸς τὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τούτου ἀναφέρει ὅλα τὰ ἀνταρτικὰ σώματα, μὲ τὰ ὄνόματα τῶν ἀρχηγῶν τους, πού ἔδρασαν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ, καὶ κάνει λόγο γιὰ τὸ σύστημα τῆς Πολιτοφυλακῆς, πού εἶχαν ὀργανώσει τὸ ἑλληνικὸ Γεν. Προξενεῖο στὰ χωριά, μὲ τὴν ὁποία αὐτοπροστατεῖονταν οἱ κάτοικοί τους εὐκολότερα καὶ καλύτερα. Κατεξοχὴν μνημονεῖ, ἐπειδὴ διακρίθηκαν ἰδιαιτέρα, τὶς Πολιτοφυλακὲς τῆς Στράμνιτσας καὶ τοῦ Πέτροβου (σήμερα Ἀγ. Πέτρος, κοινότητα τῆς ἐπαρχίης Παιονίας τοῦ Νομοῦ Κιλίκης). Σὰν δεῖγμα ἔντονου πολιτικοῦ φανατισμοῦ τοῦ Κακκάβου ἐντοπιζῶ τὸ γεγονός πού μνημονεῖ γιὰ τὸ Πέτροβο μετὰ τὴν ἐγκατάσταση σ' αὐτὸ τῶν προσφύγων τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Γράφει λοιπὸν πὼς οἱ ντόπιοι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ τούτου, πού, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, κατὰ τὸν Μακεδονικὸν Ἀγώνα εἶχε σταθεῖ ἐπικεῖθεν ὁ ἐρικροῖς, σοστό κάστρο ἀντιστάσεως στοὺς Κομιτατζήδες, κινδύνευσαν νὰ ἐκποπιστοῦν γιὰ χάρη τῶν προσφύγων, ἐπειδὴ ἦταν ξενόφωνοι καὶ δὲν ἐμπνέανε στίς Ἀρχεὲς ἐμπιστοσύνη, «ἐξ ἀγνοίας τῶν ἀρμοδίων περὶ τὸ ἐθνικὸν τῶν παρελθόντος... Ἐυτυχῶς ὅμως ὁ τότε διοικητῆς τοῦ ἐν Θεσσαλονικῇ σώματος στρατοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον προσέτρεξαν οἱ χωρικοί, συνέπεσε νὰ ἐχῆ ὑπηρετήσει εἰς τὸ Προξενεῖον κατὰ τὸν Μακεδονικὸν ἀγώνα καὶ νὰ γνωρίζη τὰς ἐθνικὰς ὑπηρεσίας τοῦ χωριοῦ τούτου καὶ διὰ τῆς παρεμβάσεώς του ἀπέτρεψε τὸν κίνδυνον τῆς ἐκποσισεώς των». Δηλαδή, ἐξαιτίας τοῦ πολιτικοῦ φανατισμοῦ τοῦ ὁ Κάκκαβος δὲν ἀναφέρει παρὰ ἀνώνυμους τὸν Ἀλέξανδρον Ὀθωναῖο, διαπεπαιστωτο στρατηγὸ καὶ συνεργάτη τότε τοῦ Κορομηλά, καθὼς καὶ τοῦ Κακκάβου, στὸν Μακεδονικὸν Ἀγώνα, ἐπειδὴ, προφανῶς, αὐτὸς ὑπῆρξε στὰ κατοπινὰ χρόνια βενιζελικὸς καὶ ἀμυνίτης» καὶ μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ διετέλεσε Πρόεδρος τοῦ ἑκτακτοῦ Στρατοδικεῖου, πού δίκασε τοὺς ἐπεύθυνους. Γιατὶ ὁ Ὀθωναῖος ἦταν ὁ σωματάρχης τοῦ ΓΓ Σώματος Στρατοῦ, πού ὁ Κάκκαβος μνημονεῖ ἀόριστα, ὑπῆρξε δὲ διοικητῆς τοῦ Σώματος τούτου κατὰ τὰ ἔτη 1924-25.

Ἀκολουθεῖ ἄλλο κεφάλαιο πού καταλαμβάνει τὶς σσ. 115-126 καὶ ἐπιγράφεται «Σύντομος κατάλογος τῶν ἐν τῷ βιλαετιῷ Θεσσαλονίκης διαδραματισθέντων κατὰ τὴν ἐθνικὴν δρᾶσιν» (1904-1908), μολονότι ὁ Κάκκαβος ἔχει ἤδη μνημονεῖ ὅσα συνέβησαν σ' αὐτὸν τὸν χῶρο κατὰ τὰ ἔτη 1904 καὶ 1905, πού ἔκρινε πὼς ἔπρεπε νὰ γίνον γνωστά. Στὸ κεφάλ. λοιπὸν τοῦτο ἀναφέρει συμπληρωματικὰ «τὰ ὄνόματα τῶν θυσιασθέντων ἡμετέρων κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην» ἀπὸ μῆνα σὲ μῆνα καὶ ἐπίσης περιγράφει τὰ πῶς ἀξιόλογα γεγονότα πού σημειώθηκαν μέσα σ' αὐτὰ τὰ δύο χρόνια. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο προχωρεῖ καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια 1906 (σσ. 126-137), 1907 (σσ. 137-152) καὶ 1908 (σσ. 152-168). Ἀπ' ὅσα ἀναφέρει γι' αὐτὰ τὰ χρόνια τὰ πῶς σημαντικὰ ἢ ἐπικαιρὰ κάποιο ρόλο στὴν ἐξέλιξη τῆς καταστάσεως ἀπὸ ἑλληνικὴ πλευρὰ μὲ τὶς συνέπειες πού εἶχαν ἢ σχετίζονται προσωπικὰ μὲ τὸν συγγραφέα, συνάμα ὅμως ἔχουν καὶ γενικότερο ἐνδιαφέρον. Ἐτσι, π.χ., γιὰ τὸ 1907 ὁ Κάκκαβος ἀναφέρει πὼς «ἡ ἐθνικὴ ἐργασία ἐδέχθη καίριον πλῆγμα διὰ τῆς

ἀνακλήσεως τοῦ γενικοῦ προξένου Κορομηλά εἰς Ἄθηνas (σ. 137), ἐπειδὴ «διὰ τὸ ἐμψυχώνη τὸν ἀγῶνα, δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ ἐκτιθέμενος περισσότερον τοῦ δέοντος νὰ προκαλέσῃ τὴν προσοχὴν τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν», ἀλλὰ—προσθέτω—καὶ τὴν ἐπέμβαση τῶν ξένων ποῦ εἶχαν συμφέρον νὰ τὸν ἐξουδετερώσουν. Στὴ διεύθυνση τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου, εὐτυχῶς, τὸν διαδέχτηκε ἕνας ἀριστὸς διπλωματικὸς ὑπάλληλος, ὁ Φίλιππος Κοντογούρης. Ἄλλο γεγονός τῆς ἴδιας χρονιάς, ποῦ ἔχει προσωπικὴ σχέση μετὸν Κάκκαβο, ἦταν ἡ ἐπίσκεψή του στὸ Ἅγιον Ὄρος, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγραψε πολὺ ἐνδιαφέρουσες ἐντυπώσεις ἐκφράζοντας μετὰ παρηγορία τὴ γνώμη του γιὰ τὴν ἠθικὴ κατάσταση ποῦ ἐπικρατοῦσεν ἐκεῖ. Ἐστὶ ἀποφαίνεται μετὰ περιστῆ τόλμη. «Ἡλίπιδον δτι ἐν Ἅγιῳ Ὄρει θὰ εὕρισκον ἀνεπτυγμένον τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιεικείας, τῆς ἀνοχῆς, τῆς ἐγκαρτερήσεως καὶ τῆς συγγνώμης. Δυστυχῶς, συνήντησα ἀπίστευτον ἀδιαλλαξίαν καὶ τὸ κορῦφωμα τῆς ὀξύτητος τῶν ἀνθρώπων διχονοϊῶν... Οὕτως ἐσχημάτισα τὴν πεποιθήσιν δτι εἰς τὸ ἀνεύκαθεν ἀποτιδόμενον εἰς τὸ κληρικὸν σχῆμα ἐλάττωμα τῆς φιλοχρηματίας δέον νὰ προστεθῆ καὶ τὸ τῆς μνησικακίας καὶ τῆς διαβολῆς» (σσ. 141-142).

Πολὺ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ὅτι συνέβη τὸν ἴδιο χρόνον στὸν γιὸ τοῦ γιατροῦ καὶ ἐπιφανέστατου προκρίτου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Δημ. Ζάννα, τὸν Ἀλέξανδρο, τὸν γνωστὸ πολιτικὸ καὶ ὑπουργὸ τοῦ Βενιζέλου κατὰ τὴν περίοδο 1928-32. Ὁ Ἀλέξανδρος Ζάννας ἐξάλλου νωρίτερα, κατὰ τὸν Ἀ' παγκόσμιον πόλεμον συγκεκριμένα, εἶχεν ἀναπτύξει μεγάλη δράση στὸ κίνημα τῆς Ἐθνικῆς Ἄμυνας. Αὐτὸς λοιπὸν στὰ 1907, ποῦ ἦταν ἀκόμη μαθητῆς, συνδέθηκε μετὰ ἐρωτικὸν δεσμὸ μετὰ τὴ γκυβερνάντα τῶν παιδιῶν τοῦ «Πράκτορος» (= Προξένου) τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας Σόφωφ. Ἐπίσης βουλγάρα, ὁ Σόφωφ κατοικοῦσε πλάι στὸ σπίτι τοῦ Ζάννα, στὴν τότε ὁδὸ Χαμηδιῆ ποῦ εὐθὺς μετὰ τὸν Ἀ' παγκόσμιον πόλεμον ὀνομάστηκε «ὁδὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης», γιὰ νὰ θυμίζει τὴ σωτήρια γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου, ἐνῶ πολὺ μεταγενέστερα μετονομάστηκε «ὁδὸς Βασιλίσσης Σοφίας»! Ὁ Ἀλέξανδρος Ζάννας ἐκμεταλλεύτηκε τὸν δεσμὸ τοῦτον, γιὰ νὰ μαζεῦει πληροφορίες γιὰ ὅσα σχεδιάζονταν καὶ λέγονταν μέσα στὸ βουλγαρικὸ «Πρακτορεῖον», ποῦ τίς μεταβίβαζε στὸ Ἑλληνικὸ Προξενεῖο, ἀφοῦ προηγουμένως συνεννοήθηκε μετὸν Κάκκαβο καὶ ἕναν ἄλλο Ἑλληνα ἀξιωματικὸ, ἐπίσης προξενικὸ «ὑπάλληλον», τὸν Ἐξάδακτυλο. Ὁ Κάκκαβος ὁμοῦ πέφτει σὲ σφάλμα, δταν γράφει πῶς τὸ κορίτσι αὐτὸ «ὠμίλει ἀπαισίστως τὴν ἑλληνικὴν, διότι κατήγετο ἐκ Κορεστίων τῆς Μακεδονίας» (σσ. 142-143), ἐνῶ ὁ Ζάννας ἀναφέρει στὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματά του (Ὁ Μακεδονικὸς Ἅγών, Ἐκδόση I.M.X.A., Θεσσαλονίκη 1960. Βλ. τὸ κεφάλ. «Μία νεανικὴ παρένθεσις», σσ. 45-50) πῶς πατρίδα τῆς ἦταν ἡ Φιλιππούπολη. Νὰ λοιπὸν γιὰ αὐτὴ ἤξερε τόσο καλὰ τὰ Ἑλληνικά; ἐπειδὴ ἡ Φιλιππούπολη ἦταν γεμάτη ἀπὸ Ἑλληνας καὶ Ἑλληνικά μάθαιναν ἀκόμη καὶ οἱ Βούλγαροι κάτοικοι τῆς. Ἀντίθετα, ἀν ἡ νέα ἦταν ἀπὸ τὰ Κορέστια, δὲν θὰ τὰ ἤξερε, γιὰτὶ οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῶν Κορεστίων ἦταν Γραικομάνοι χωρικοί, μετὰ φλογερὸ μὲν ἑλληνικὸ αἶσθημα στὴ μεγάλῃ πλειοψηφία τους, ἀλλὰ πάντως ἑλληνικά δὲν μιλοῦσαν τότε σχεδὸν καθόλου.

Ἄπ' ὅσα πάλι γεγονότα μνημονεύει ὁ Κάκκαβος στὸ ἔτος 1908 (σσ. 152-168) ξεχωρίζουμε τὴ δολοφονία ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τοῦ διερχομένου τοῦ Ἑλληνικοῦ Γεν. Προξενεῖου Θεοδ. Ἀσκητῆ, ποῦ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἱκανὸς. Γιὰ τοῦτο ὁ χαμός του κόστους ἀφάνταστα, συντάρραξε τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα, προκάλεσε μεγάλῃ ἐνταση καὶ ἀντίποινα ἀπὸ μέρους τῶν Ἑλλήνων. Κάνει ἐπίσης λόγον στὸ κεφάλαιο τοῦτο γιὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων, ποῦ ἐξέσπασε στίς 11 Ἰουλ. (π.ἡμ.), τὴν ἀνακήρυξή τοῦ Τουρκικοῦ Συντάγματος καὶ τὴ διεξαγωγὴ τῶν πρώτων ἐκλογῶν στὴν Τουρκία γιὰ σχηματισμὸ Βουλῆς καὶ τέλος γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Κωνσταντινούπολη. Γιὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων δὲν τοῦ διαφεύγει ὅτι μονάχα ὁ τότε Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης καὶ Ἐθνάρχης τοῦ ἀλλοτρωτοῦ Ἑλληνισμοῦ Ἰωακεῖμ Ὁ Γ' εἶχεν ἀντιληφθεῖ πῶς θὰ εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις

πάνω στο ύπόδουλο ελληνικό στοιχείο. «'Εκ τῶν ὑστέρων, γράφει, ἀπεδείχθη ὅτι ἡ διορατικότης τοῦ ὀξυνοστάτου τούτου ποιμενάρχου ὑπῆρξεν ἀλάθητος καὶ ἀκριβής», ἐνῶ, ἀντιθετά, στὴν 'Ελλάδα οἱ τότε πολιτικοὶ τῆς δὲν εἶχαν συλλεγμένη τὴ σημασία τῆς μεταβολῆς ἐκείνης. Μιλώντας ἐπίσης γιὰ τὸν πηγαῖο τοῦ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1908 στὴν Κωνσταντινούπολη ἐκφράζει τὴ μεγάλη συγκίνηση ποῦ δοκίμασε ἀντικρίζοντας τὸ ἑλληνικότατο περιβάλλον τῆς καὶ θυμᾶται τὶς συναντήσεις του με προσωπικότητες, ὅπως ὁ Πατριάρχης ποῦ, ἐπαναλαμβάνω, τὸν ἐθαύμασε γιὰ τὴν ἐκπληκτικὴ του ὀξυδέρκεια καὶ γιὰ τὴν πολιτικότητά του, ὁ μητροπολίτης Δράμας Χρυσόστομος καὶ ὁ 'Ἰων Δραγοῦμης ποῦ τότε ὑπηρετοῦσε στὴν ἐκεῖ ἑλληνικὴ πρεσβεία.

'Ο Κάκκαβος τελειώνει τὶς ἀναμνήσεις του με τὴν περιγραφή τῆς ἀναχωρήσέως του ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ γιὰ τὴν 'Αθήνα στὶς 18 'Ιανουαρίου τοῦ 1909 (σσ. 169-170), ὑστερᾷ ἀπὸ τὴν πολὺχρονη καὶ γεμάτη πατριωτικὴ δράση διαμονῆ του στὴν πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας. 'Όπως γράφει, λίγα χρόνια ἀργότερα «ἡ Θεῖα πρόνοια μᾶς ἐπεφύλαξε νὰ ἴδωμεν ἐκτεινόμενα τὰ σύνορά μας μέχρι τοῦ 'Εβρου καὶ τῆς 'Αδριανουπόλεως». Δὲν καθορίζει ὁμως καθόλου, ὅπως ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ κάνει, με ποιανοῦ 'Ελληνα πολιτικοῦ ἤγέτη τὴν προσπάθεια καὶ τὶς ἱκανότητες πραγματοποιήθηκε τὸ ἔθνικο τοῦτο ὄνειρο ποῦ ὀδηγοῦσε στὴν ἀποκατάσταση τῆς φυλῆς μας. 'Η γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ ἀποκάλυψη τῆς σκόπιμης αὐτῆς τακτικῆς τοῦ Κακκάβου ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴ ἐκδήλωση τοῦ πολιτικοῦ φανατισμοῦ του, ποῦ τόσο τὸν ζημιώνει.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἔχει τίτλο «Κατάλογος τῶν ὑπηρετησάντων εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Γεν. Προξενείου Θεσσαλονικῆς 'Αξιωματικῶν κατὰ τὸν Μακεδονικὸν 'Αγῶνα» (σσ. 170-174). Σ' αὐτὸν καταγράφονται τὰ ὀνόματα 37 'Ελλήνων ἀξιωματικῶν, ποῦ ὑπηρετήσαν τὴν ὑπόθεσι τῆς Μακεδονίας στὸ Βιλαέτι Θεσσαλονικῆς, εἴτε ὡς ἀρχηγοὶ (καπετάνιοι) ἀνταρτικῶν σωμάτων εἴτε ὡς «κπάλλῃλο» καὶ στὴν πραγματικότητά πράκτορες στὰ 'Ελληνικὰ Προξενεῖα τῆς εἴτε σὲ ἄλλες θέσεις, ὅπως, π.χ., εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ 'Αθαν. Σουλιάτη - Νικολαΐδη, ποῦ ἐμφανίστηκε στὴ Θεσσαλονικὴ ὡς διευθυντῆς ἀσφαλιστικῆς ἐταιρείας, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ διηύθυνε τὴν ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση τῆς πόλεως (βλ. τὰ ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματα του: 'Ο Μακεδονικὸς 'Αγῶν. 'Η «ὀργάνωσις Θεσσαλονικῆς», 1906-1908. 'Εκδοσις I.M.X.A., Θεσσαλονικὴ 1959). 'Όλοι αὐτοὶ οἱ ἀγωνιστῆς μνημονεῦνται καὶ με τὰ ψευδῶνυμα ποῦ χρησιμοποιοῦσαν. 'Ανάμεσά τους περιλαμβάνεται, με ἀριθμὸ 29, καὶ ὁ 'Αλέξανδρος 'Οθωναῖος (ψευδῶνυμο: Παλαμίδης). Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι θα ἦταν πολὺ χοντροῦ, ἂν ὄχι ἐντελὸς ἀδύνατο, νὰ τὸν ἀγνοῦσε ὁ Κάκκαβος, ὅπως ἔκανε στὴν ἄλλη περίπτωση ποῦ ἀναφέρω καὶ σχολιάζω παραπάνω.

'Εδῶ τελειοῦν οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Κακκάβου ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸν 'Αγῶνα στὴν περιοχὴ τοῦ Βιλαετίου τῆς Θεσσαλονικῆς. Δὲν ξέρω ἂν ὁ μακαρίτης Βασίλ. Λαοῦρδας, ὁ πρῶτος διευθυντῆς τοῦ I.M.X.A. (1953-1971), εἶχε συνεργαστεῖ μαζί του, γιὰ νὰ ἐνημερωθεῖ πάνω στὴ δράσι τοῦ Λάμπρου Κορομηλά, καὶ γενικότερα τοῦ 'Ελληνικοῦ Γεν. Προξενείου. 'Ο Λαοῦρδας δὲν κάνει πουθενά σχετικὴ μνεία γι' αὐτόν, ἐνῶ μνημονεῖ ἄλλους ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ 'Ελληνικοῦ Προξενείου κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποῦ τὸν βοήθησαν παρέχοντὶς του σχετικῆς πληροφορίες. 'Όμως δὲν τὸ θεωρῶ καθόλου ἀπίθανο νὰ εἶχε καὶ μ' ἐκεῖνον συζητήσει πάνω σ' αὐτὰ τὰ πράγματα, καθὼς ὁ Κάκκαβος ζοῦσεν ἀκόμη, ὅταν ὁ Λαοῦρδας στὶς 18 Φεβρουαρίου τοῦ 1960 ἔκανε στὴν Ε.Μ.Σ. τὴν ὁμιλία του γιὰ «Τὸ 'Ελληνικὸν Γενικὸν Προξενεῖον Θεσσαλονικῆς» (1903-1908). 'Η πραγματικὰ πολὺ ὀραία τοῦτῃ ἐργασία του ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ I.M.X.A. τὸ 1961. Πάντως τὸ I.M.X.A. ἔχει ἀποκτήσει ἀπὸ χρόνια, με τὶς ἐνέργειες τοῦ Λαοῦρδα, ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου τοῦ 'Ελληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου Θεσσαλονικῆς, τὸ πρωτότυπο τοῦ ὁποῖου φυσικὰ βρῖσκεται στὸ 'Ελληνικὸ 'Υπουργεῖο 'Εξωτερικῶν.

Τὸ Γ' καὶ τελευταῖο μέρος τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κακκάβου εἶναι πολὺ σύντομο (σσ. 175-178) καὶ ἀναφέρεται στὸ «Στρατιωτικὸν Κίνημα τοῦ 1909».

Εἶναι ἄξιο ἀπορίας πῶς ὁ τόσο φιλομοναρχικός αὐτὸς ἀξιωματικός πῆρε μέρος στὸ κίνημα τοῦ 1909, πῶς στρεφόμενος σαφέστατα κατὰ τῆς μοναρχίας καὶ τῆς δυναστείας τῶν Glüchsburg καὶ ἄς γράφει ὅτι τοῦτο «δὲν εἶχε κατ' ἀρχὰς ποσὰς ἀντιδυναστικῶν χαρακτήρων» (σ. 176). Γιατὶ εἶναι γεγονός πῶς ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς θεωροῦσε ἀπὸ τότε τὴ δυναστεία ὑπεύθυνη γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1897 καὶ συγχρόνως σὰν τὴν κυριότερη αἰτία τῆς κακοδαιμονίας τοῦ τόπου, χωρὶς βέβαια νὰ δίνει «ἄφραστον ἄμαρτιόν» καὶ στοὺς μικροπολιτικούς τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι ὑπέβαλλαν τὴν κατάστασιν τούτην.

'Αλλὰ, ὅπως φαίνεται, ὁ Κάκκαβος ἀσφαλῶς θὰ εἶχε γρήγορα μετανιώσει γιὰ τὴ συμμετοχὴν τοῦ σ' αὐτὸ τὸ κίνημα καὶ θὰ αἰσθανότανε τύψεις πού εἶχε στραφεῖ, ἔστω καὶ πρόσκαιρα, ἐναντίον τοῦ μοναρχικοῦ καθεστώτος. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀντιδραστικῆς του νοοτροπίας καὶ τῆς στάσεως του κατὰ τῆς εἰσαγωγῆς κάθε προοδευτικῆς μεταρρυθμίσεως εἶναι ὅτι τονίζει σ' ἓνα σημεῖο τοῦ κεφαλαίου τούτου (σ. 177). Θεωρεῖ δηλ. πῶς «ἡ ἐπανάστασις ἤρξατο ἐκτρεπομένη τῆς ἀποστολῆς της», ἐπειδὴ εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἀπασχολεῖται «μὲ τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα καὶ ἐκεῖνο τῆς καθολικῆς ἢ μὴ ψηφοφορίας, θέματα πού ἦταν, ὅπως λέει, «ἐντελῶς ξένα πρὸς τὴν ἐπαγγελματικὴν εἰδικότητα τῶν ἀξιωματικῶν». Δεῖχνει γιὰ τοῦτο μεγάλη ἱκανοποίησιν πού ὁ Στρατιωτικὸς σύνδεσμος διαλύθηκε καὶ σχηματίστηκε στίς 10 Ἰανουαρίου 1910 κυβέρνησιν μετὰ πρῶθυπουργοῦ τὸν Στέφ. Δραγοῦμη καὶ ὑπουργοῦ τῶν στρατιωτικῶν τὸν συνταγματάρχην Ζορμπᾶ. Ποιὸς ὅμως εἶχε ζητήσει τὴ διάλυσιν τοῦ Συνδέσμου καὶ ποιὸς εἶχε προτείνει τὸν Δραγοῦμη σὰν Πρῶθυπουργό; Γιὰ μίαν ἀκόμη φορά ὁ Κάκκαβος συσκοτίζει τὰ πράγματα, ἐπειδὴ τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἦταν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, πού τὸν εἶχε καλέσει ὁ Σύνδεσμος ὡς σύμβουλο. Ἐκεῖνος λοιπὸν ἦταν πού ἐπρότεινε τὰ παραπάνω, ἀργότερα δὲ καὶ ἄλλα, ὅπως τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου, ἀρχηγοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὸν πόλεμον τοῦ 1897. Γιατὶ ὁ διάδοχος εἶχεν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ στράτευμα μετὰ τὸ κίνημα στὸ Γουδί, παίρνοντας «ἄδειαν», ἐπειδὴ ὁ Σύνδεσμος τὸν θεωροῦσε ὑπεύθυνον γιὰ τὴ συμφορὰ «τοῦ πολέμου τῆς ντροπῆς». Ὁ Βενιζέλος, πού εὐθὺς κατόπιν ἔγινε Κυβερνήτης, μπόρεσε, μετὰ τὴν μεγάλην ἱκανότητά του, νὰ ἀλλάξει μέσα σὲ ἐλάχιστον χρόνον τὸ πνεῦμα τοῦ τόπου, νὰ τὸν ζωντανέψει καὶ νὰ τοῦ ἐμπνεύσει αὐτοπεποίθησιν ὀδηγώντας τον ἔτσι στίς νίκας τῶν βαλκανικῶν πολέμων καὶ μεταβάλλοντας σὲ «στρατηγικήν» τὸν χτεσινὸ ἠττημένον. Καὶ ὅμως ὁ Κάκκαβος, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῶν ἀναμνήσεών του, ἀγνοεῖ τὸν Βενιζέλο συστηματικῶς.

Τὸ βιβλίον κλείνει μετὰ τὸ «Εὐρετήριοον κυρίων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων» (σσ. 181-203), πού εἶναι ἀπαραίτητο.

'Ἐπαινετὸς λοιπὸν, γιὰ νὰ τελειώσουμε, ὁ συχαρμένος Ἑλλαδίτης ἀξιωματικός καὶ μακεδονομάχος γιὰ τὴ συμβολὴν του στὸν Μακεδονικὸν Ἄγωνα, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἄδικος, ἐπειδὴ, σὰν μακεδονολάτρης πού ἦταν, ἔπρεπε νὰ εἶχε σκεφτεῖ πῶς μονάχα χάρις στὸν Βενιζέλο ἢ Θεσσαλονικὴν γλύτωσε δύο φορές «ἀπὸ τοῦ Χάρου τὰ δόντια». Γιατὶ μονάχα χάρις στὸν Βενιζέλο ἔγινε στὰ 1912 ἑλληνικὴ καὶ παρέμεινε ἑλληνικὴ καὶ στὰ 1916, τότε πού κινδύνεψε νὰ παραχωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀγγλογάλλους στοὺς Σέρβους. Αὐτὰ εἶναι πιά ἱστορικὰ βεβαιωμένα καὶ γνωστά σὲ ὅλους καὶ γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ κανένας νὰ τὰ διαστρέφει ἢ νὰ πιστεῖει ὅτι, ἐφαρμόζοντας τὸ «θνήσκει (καλὸν ἔργον) σιγαθὲν» (Πινδάρου Ἄποσπ., 122), εἶναι δυνατόν νὰ ξεχαστοῦν μετὰ τὴ σκόπιμη παρασιώπησίν τους.